

ƏRƏB DİLİNDƏ ŞƏRHÇİLİK ƏNƏNƏSİ VƏ İBN USFUR ƏL-İŞBİLİNİN “ŞƏRH ƏL-CUMƏL” ƏSƏRİNƏ BAXIŞ

İbn Usfur əl-İşbili Əndəlüs ərazisində yazıb-yaratmış ən önəmli dilçi alimlərdən biridir. Əsl adı Əli ibn Mömin ibn Məhəmməd əl-Hadrəmi əl-İşbili olan alim 1201 (597)-ci ildə İşbiliyədə anadan olub. Onun ərəb sərfi və nəhvi mövzularında yaratdığı əsərlər linqvistin şöhrətinin Əndəlüs ərazisinin hüdudlarından kənara da səs salmasına səbəb olmuşdur [3, s. 427-430]. İbn Usfurun tələbələrindən biri Əbu Həyyan əl-Əndəlüsünün şagirdi İbn Məktum, “Əl-Muqərrib” əsərinin müqəddiməsində “İbn Usfur” mübarək hicri ilinin 597-ci ilində dünyaya gəlmişdir.” deyə qeyd etmişdir. Bu yazı rəvayətləri doğrulayır. İbn Usfurun həyatı haqqında araşdırma aparənlar sırasında Gabrini (1304 (704), İbn Zubeyr (1308 (708), əs-Safədi (1363 (764), əs-Suyuti (1505 (911), İbn ‘İmad (1679 (1089) və s. kimi şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Lakin heç biri ədibin elm dünyasında niyə məhz “İbn Usfur” olaraq məşhur olduğu barədə məlumat vermir. İbn Usfur əl-İşbilinin yaradıcılığı alimlər və tədqiqatçılar tərəfindən nisbətən gec tədqiq olunmağa başlamışdır [2, s. 30-50]. İbn Usfurun ardında buraxdığı çoxsaylı əsərlərindən az bir qismi günümüzdə gəlib çıxmışdır. Mənbələrdə İbn Usfur əl-İşbiliyə aid edilən əsərlər sırasında “Şərhu’l-İdah”, “Şərhu Əbyatı’l-İzah”, “Şərhu’l-Hamasa”, “əl-Mumti’ fi’t-Tasrif”, “Şərhu’l-Əş’ari’s-Sittə”, “Şərhu’l-Cuməl”, “əl-Bədi” (“əl-Muqaddimətu’l-Cəzuliyyə” əsərinə həsr olunmuş şərhdir.), “əs-Salif və’l-‘İzar” və s. kimi əsərlərin adları çəkilir [4, s. 110-115].

İbn Usfurun nəhvlə bağlı fikirlərinə aid bəzi nəhvçilər öz kitablarında da məlumatlar vermişlər. Bunların böyük bir qisminə müəllifin digər nəhvçilərlə eyni qənaətə gəldiyini, bəzən isə özünəməxsus görüşlər irəli sürdüyünü deyə bilərik. Biz onun görüşlərinə həm digər dilçilərin verdiyi məlumatlara, həm də İbn Usfurun öz əsərlərinə müraciət edərək aydınlaşdırma bilərik. Linqvist ərəb dilçiliyi sahəsində fikirlərini xüsusilə şərh əsərlərində oxuculara izahlı şəkildə ifadə etmişdir [2, s. 55].

Ərəb dilçiliyində şərhçilik ənənəsinin tarixi olduqca qədimdir. Ərəb dilində şərh (الشرح) sözü açmaq, yarmaq, əti uzun-uzun və incə-incə kəsmək və ya bir şeyi genişlədib yaymaq, hər hansı bir anlayışın və ya sözün “qapalı” izahını açaraq izah etmək, yəni daha anlaşıqlı hala gətirmək kimi mənalarda tərcümə olunur. Yəni, xüsusilə ərəb linqvistikasında bu söz termin kimi istifadə olunduğu üçün sonuncu mənaları əsas götürülərək istifadə olunur [1, s. 3-7]. Ərəb dilçiliyində linqvistlər əsərlərə şərhlər yazmışlar bu şərhlərin də əsas səbəbi əsəri oxucuya bir növ “təhlil” edərək daha anlaşıqlı vəziyyətə gətirməkdir. Bu şərhlər özlüyündə hər hansı bir əsəri ya bütövlükdə ya da sözbə-söz izahını ehtiva edir. Mətnə və ya şərhə müəyyən sözlərə və ya tərkiblərə, o cümlədən, ayə, hədis kimi xüsusi bir qismə aid izahat “haşiyə” adlanır. Şərh isə bütönlükdə mətnə aid olur, mətni geniş miqyasda aydınlaşdırır, haşiyədən fərqli olaraq burada daha geniş izahlar verilir [3, s. 410-420].

Şərhin yaranma tarixinə nəzər saldıqda onun başlanğıcını hələ Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.a.v.) və onun səhabələrinin dövrünə qədər uzandığını görə bilərik. Peyğəmbərimiz (s.a.v.) və səhabələri arasında səmimi bir münasibət olduğu aşkardır. Peyğəmbərimizə Qurani-Kərim nazil olduqdan sonra onu səhabələrinə tilavət edərkən, bəzi məqamlar səhabələrə anlaşıqlı olmamışdır. Ərəb dilində sözlərin çoxmənalılığı nəticəsində belə hallara çox rast gəlinmişdir. Həzrəti Peyğəmbərimiz (s.a.v.) isə, öz növbəsində səhabələrə onlara aydın olmayan hər hansı bir məsələnin, ifadənin açıqlamasını vermişdir, bu da şərhin ilk nümunələrindən hesab olunur. Belə hadisələrdən biri mənbələrə bu şəkildə əks olunub: "Peyğəmbərimiz (s.a.v.) məclislərin birində buyurmuşdur: "Zalım da olsa, məzlum da olsa, qardaşına kömək et." Bu fikir səhabələrə tam anlaşıqlı olmamışdır. Ona görə də zalıma necə kömək etməli olduqları barədə sual veriblər. Rəsulullah (s.a.v.) isə bu sualın cavabında zalımın zülmünə mane olmaq ona kömək etmək olduğunu ifadə edərək öz sözünü şərh edib" [7, s. 30-35].

Şərhçilik ənənəsinin tarixi inkişafına nəzər salsaq, onun ilkin rüşeymlərinə İslamın ilk dövrlərində (VII-IX əsrlər) rast gələrik. Bu dövrlərdə Qurani-Kərimin ayələrindəki mənaları oxucuya aydınlaşdırmaq üçün təfsir (التفسير) elmi inkişaf etdi. Bununla yanaşı Rəsulullahın (s.a.v.) hədislərinin də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, izahı, yəni, şərh öz başlanğıcını bu dövrlərdən götürmüşdür. Şərhçilik ənənəsinin gücləndiyi dövr isə orta əsrlərə (X-XIV) təsadüf edir. Bu dövrdə yazılmış xüsusilə İbn Sina, Əl-Fərabi və İbn Rüşdün şərhləri ayrı vurğulanmalıdır. Onların Aristotelin əsərlərinə yazdıqları şərhlər İslam dünyasında fəlsəfi fikrin inkişafına öz töhfələrini vermişdir. Şərh ənənəçiliyi müasir dövrdə (XIX-XXI) akademik və müasir təhlillərlə yenilənmişdir. Müasir İslam düşüncəsində artıq klassik mətnlər üzərinə də şərhlər yazılır və yenidən interpretasiya edilirdi.

Şərhlər öz formalarına görə 3 fərqli növdə yazıla bilər. Bunlardan biri də söz və ya ibarələrə yazılan şərhdir (شَرْحُ بِالْقَوْلِ وَالْإِبْرَارَةِ). Şərhin bu növündə mətnə olan ibarələri oxucuya aydınlaşdırmaq istəyən müəllif cümlələri bəzən tamamilə bəzən isə yarımçıq şəkildə yazıya ala bilər. Bununla yanaşı, müəllif (قَالَ - أَقُولُ) ifadələrindən də istifadəyə geniş yer verir [8, s. 40]. Bu ifadələrin mətndəki əsas rolu müəllifin sözlərindən şərh etdiyi mətnin ibarəsindən ayırmasıdır [7, s. 80-85]. Belə şərhlərdən biri də məhz İbn Usfurun əz-Zəccacının (337(949) “Əl-Cuməl” əsərinə yazdığı şərhdir. Bu əsər mənbələrdə “Əl-Cuməlu’l-Kübra” adı ilə də zikr olunub. “Əl-Cuməl fi’n-nəhv” əsəri əz-Zəccacının ərəb nəhvi sahəsində ən önəmli əsəri hesab olunur. Bu əsər yazıldığı dövrə qədərki nəhv və sərf kitablarına nəzərən fərqlənirdi. Fərqliliyi bundadır ki, həmin dövrlərdə yazılmış əsərlərdə sərf, nəhv və ya digər

dilçilik mövzularını ayrı-ayrılıqda tədqiq edilməsinə baxmayaraq, Əz-Zəccaci bu mövzuları əlaqəli şəkildə oxucuya təqdim etməyi bacarmışdır. Əz-Zəccacinin “Əl-Cüməl” əsəri ümumilikdə 145 bəbdən ibarətdir. Müəllif əsərin birinci fəsilində ərəb dilçiliyində irab və onun əlamətləri, təsniyə, isimlərin cəmi o cümlədən, fel, fail və məful, naqis fellər, ismi feil anlayışlarından söz açır.

İkinci fəsildə حَتَّى، بَيْنَ، نَعْمَ sözlərinin irabları, məsdərləri və həmçinin مُذْ، مُمْ، مُمْ sözlərinin istifadə olunduğu vəziyyətlər haqqında olduqca önəmli araşdırmalar aparmışdır.

Üçüncü fəsil münsərif, qeyri-münsərif, məbni sözlər və eyni zamanda bəzi isim və fellərin son hərflərinin yazılmasında yaranan mübahisəli məsələlər haqqında, dördüncü fəsil isə müzəkkər və müənnəs feillər, ismi fail, ismi məfullar لَمَّا və لَوْ sözləri haqqında olan araşdırmaları özündə ehtiva edir.

Beşinci fəsildə adatlar və onların istifadə olunması, ismi məkan və məsdər, şəirdə caiz sayılan xüsusi məqamlar və s. kimi mövzulara yer verən müəllif bütün bu fəsillərdən aydın olduğu kimi həm sərf həmçinin də nəhv elminin mövzularını incələmişdir. Öxünəməxsus üslubda yazılan bu əsər ərəb dilçiliyində müəllifindən daha məşhur olmuşdur buna görə də, əz-Zəccac, “Sahibu’l-Cuməl” adı ilə tanınmağa başlamışdır. Bu kitab oxucular tərəfindən çox böyük rəğbət qazanmış, Misir, Məğrib, Yəmən, Şam, Əndəlüs və s. kimi bölgələrdə mədrəsələrdə də istifadə olunurdu.

Bəzi mənbələrdə bn Usfur Əl-İşbilinin əz-Zəccacinin “Əl-Cüməl” əsərin üç ayrı şərh yazdığı qeyd olunur. Həmin şərhlərin “əş-Şərhu’l-Kəbir”, “əş-Şərhu l-Evsat” və “əş-Şərhu s-Sağir” adlandırıldığı rəvayət edilir. Lakin İbn Usfurun “Əl-Cuməl” əsərinə aid yazdığı şərhlərdən yalnız ikisi bu günümüzədək gəlib çıxmışdır. İlk şərhin birinci nüsxəsi Teymuriyyə kitabxanasında saxlanılır və bu nüsxə 1346 (747)-ci ildə Daru l-Kutubu l-Misriyyədə nəşr olunmuşdur. Digər nüsxəsi isə Leidende saxlanılır. İkinci şərhə gəlincə isə, həmin şərhin bir nüsxəsi Türkiyənin Süleymaniyyə kitabxanası Yenicanidə, digər bir nüsxəsi isə İtaya Ambrosiana kitabxanasında saxlanıldığı qeyd olunur.

İbn Usfur öz şərhinə müqəddimə yazmamışdır və şərhə bəsmələ ilə başlamışdır. Bəsləmənin ardıyla isə اللَّهُمَّ يَا كَرِيم “Ey, Lütif sahibi Allahım asanlaşdır” duasıyla əsəri şərh etmişdir. Müəllif şərhə əsl mətni ayırd etmək üçün daha çox قُلْ və قَوْلُهُ sözlərinə üstünlük verib. Mətnə oxucuya tam anlaşıqlı olmayan və izaha ehtiyac duyulan məqamlarda İbn Usfur فَإِنْ قُلْتَ “əgər deyilsə ki,” فَإِنْ سَأَلَ سَأَلْتُ “bir kimsə belə soruşsa” kimi ifadələrlə başlayaraq sual ünvanlayır və daha sonra cavabını verir. Həmin cavablarında isə müəllif، فَالْجَوَابُ “belə deyirik”, فَالْجَوَابُ “cavab belə olar” və s. kimi ifadələrdən istifadə etmişdir.

İbn Usfur əz-Zəccacinin “əl-Cüməl” əsərində irəli sürdüyü iddialar ilə hər zaman həmfikir olmamışdır. Mənbələrə nəzər salanda İbn Usfur əl-İşbilinin nəhvlə bağlı fikirlərinə aid bir çox kitablarda məlumatlara yer verildiyini görürük. Linqvist öz şərhlərində də həmfikir olmadığı hallarda öz görüşlərini irəli sürmüş, müəllifə tənqidi fikirlərlə yanaşmaqdan çəkinməmişdir.

Məhz bu şərhində isə linqvist əz-Zəccacinin fikirləriylə razı olmadığı vəziyyətlərdə نَحْنُ لَا نَجِيزُ ذَلِكَ “biz bunu caiz görmürük”, لَا يَجُوزُ عِنْدَنَا “bizcə caiz deyildir” ifadələriylə həmfikir olmadığı məqamları vurğulayır [6, s. 228-230].

İbn Usfurun şərhinin bu əsər yazılmış digər şərhlərdən fərqləndirən əsas məqamlardan biri də mətndəki terminlərin oxucuya izahlı şəkildə izahına xüsusi diqqət yetirmişdir. Şərhə nəzər salarkən linqvistin hər babın giriş qismində həmin mövzunun qrammatik cəhətdən təhlil etdiyinə şahidi oluruq. Bununla yanaşı, İbn Usfur bu şərhə bir neçə metoddan istifadə etmişdir. Həmin metodlardan biri şərh etdiyi mətnin məqaləsi ilə bağlı ayə, hədis və ya şəirlərdən də nümunələrdən istifadəyə geniş yer vermişdir. Ümumilikdə bu şərhə İbn Usfur mübahisəli bir məqamın izahını oxucuya aşkarladığından sonra çoxsaylı nümunələrə istinad edərək, öz fikrini əlaqələndirmişdir. Bir digər metodu isə məsələləri danışmaq dilinə yaxın tərzdə izah etməsidir. Bu metodla isə, linqvist öz növbəsində xüsusilə şagirdləri elmə təşvik edəcək ifadələrdən də istifadə etməyi bacarmışdır.

Əz-Zəccacinin “Əl-Cuməl” əsəri bəsit və anlaşıqlı dildə yazılmışdır və bu əsərə yazılmış İbn Usfurun “Şərh əl-Cüməl” şərhilə yanaşı çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. Mənbələrdə qeyd olunur ki, “Əl-Cüməl” əsərinə yalnız Məğrib ərazisində yazılmış şərhlərin sayı 120-ə çatmaqdadır. Bu əsərə yazılmış bəzi şərhlərin siyahısı isə belədir:

1. Əbu’l-Futuh Sabit ibn Muəmməd əl-Curcani əl-Əndulusinin (431 (1039)) şərh
2. Xələf ibn Fəth əl-Kaysinin (434 (1042)) şərh
3. Əbu’l-Əla əl-Mə’arri (449 (1057)) - ‘Əvnu’l-Cuməl, Ta’liku’l-Xuləs, İs’afus’Sadiq
4. Tahir ibn Əhməd Babşaz əl-Misri (454 (1062)) - əz-Ziyadə əlləti Beynə’s Suğra və’l-Kubra min Şərhi’l-Cuməl
5. Əbu Həccac Yusif ibn Süleymanın (476 (1083)) şərh
6. Əl-Batalyevsi (521 (1127)) – İsləhu’l-Haləli’l-Vaki’ fi’l-Cuməl
7. Əbu’l-Həsən Əli ibn Əhməd ibn Başəz əl-Girnatının (528 (1133)) şərh
8. Əbu Abdullah Muəmməd ibn Əli Həmidə əl-Haləbinin (550 (1155)) şərh
9. Əbu ‘Abbas Əhməd ibn Əbdulcəlil ət-Tedmurinin (555 (1160)) şərh
10. Əbu Bəkr Muəmməd ibn Abdullah əl-‘Abqari əl-Qurtubi (567 (1171)) - Müəllif bu əsərə böyük və kiçik olmaqla iki ayrı şərh yazmışdır.
11. İbnu’l-Həşşab Abdullah ibn Əhməd əl-Bağdadının (567 (1171)) şərh
12. Əli ibn İbrahim əl-Ənsəri əl-Bələnsinin (570 (1174)) şərh
13. Əbu’l-Qasım Əbdurrahman ibn Abdullah əs-Suheylinin (581 (1185)) şərh
14. Əli ibn Qasım ibn Dəqqaq əl-İşbilinin (605 (1208)) şərh

15. Əli ibn Abdullah əl-Vehraninin (615 (1218)) şərh
16. Əli ibn Muḥamməd ibn Yusif ibn əd-Dai' əl-Kənaninin (680 (1281)) şərh
17. Əbu İshaq İbrahim ibn Əhməd əl-Gəfiqinin (710 (1310)) şərh
18. Cəmaləddin Abdullah ibn Yusif ibn Hışam ən-Nəhvi (762 (1360)) - əl-Cuməlu'l-Kübra [8, s. 410-440]

Məhz bu qədər şərhin yazılması da kitabın öz dövrünün nə qədər əhəmiyyətli əsəri olduğuna işarədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullah Muḥamməd əl-Həbəşi, Cami' u'ş-Şurūḥ və'l-Havaşi, "Məcmə'us-Səqaqi", Əbu Zabi, (1425 (2004)), I, 7.
2. Abdulvahid əl-Mərakuşu, əl-Mu'cib fi Təlḥişi Əhbəi'l-Məğrib, 1. bs., Matba'atu'l-İstiḳamə, Qahirə, (1368 (1949)), Casim əl-Ubudi, "İşbiliyə", DİA, İstanbul, 2001, XXIII.
3. Əbu'l-Fadl Cəmaləddin Muḥamməd ibn Mukərrəm ibn Əli ibn Mənzur əl-İfriqi, Lisənu'l-'Arab, Daru, Beyrut, 1414, XV.
4. Əl-Kutubi, Fəvatu'l-Vəfayət, III.
5. Əz-Zərkəşi, Tarihü'd-Dövləteyn; əş-Şafədi, el-Vafi, XXII, 111.
6. İbn 'Uşfur əl-İşbili, Şərhu Cuməli'z-Zəccaci əş-Şərhu'l-Kəbir, Fevz əş-Şe'ar - Emil Bədi' Ya'qub, 1. bs., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyyə, Beyrut, (1419 (1998)), III.
7. Katib Çələbi, Kaşfu'z-Zunun, I, 37; Əl-Həbəşi, Cami' u'ş-Şurūḥ və'l-Havaşi, I.
8. "Lisənu'l-'Arab", Dəru Sadır, 3. bs. Beyrut, (1414 (1994)).

Açar sözlər: İbn Uşfur əl-İşbili, Şərhçilik ənənəsi, əz-Zəccaci, "Şərh əl-Cuməl fi'n-nəhv", Ərəb dilçilik elmi

Key words: Ibn Uşfur al-Ishbili, Commentary tradition, az-Zajjaji, "Sharh al-Jumal fi'n Nahw", Arabic linguistic science

Ключевые слова: Ибн Усфур аль-Ишбили, Комментаторская традиция, аз-Заджаджки, «Шарх аль-Джумаль фи Нахв», арабская лингвистическая наука

Summary

The tradition of Arabic linguistics and interpretation has played an important role since the early days of the formation of Islamic culture. This tradition developed mainly in connection with the interpretation of the Qur'an and the definition of the grammatical norms of the Arabic language. Arabic linguistics existed before Islam, but developed further with the spread of Islam. The main goal was to work on the phonetics, morphology, syntax and lexicon of the Arabic language for the correct understanding of the Qur'an and hadiths. Arabic linguistics and interpretation tradition have been closely related to each other. The science of Arabic linguistics was developed for the explanation of the Qur'an and the formation of Islamic law, which led to the Arabic language having a perfect grammatical system. In order to study the unique rules and principles of the Arabic commentary tradition, we studied the commentary of Ibn Uşfur al-Ishbili on al-Jumal fin-nahv, which contains many topics of Arabic al-Jumal fin-nahv, by al-Zajjaji. Ibn Uşfur al-Ishbili (1213–1285) was a famous Arabic linguist and grammarian of Andalusian origin. He made a great contribution to the development of Arabic language teaching, especially in Andalusia, and had a significant impact on the next generation of linguists. His works played an important role in the formation of classical Arabic grammar.

Резюме

Традиция арабского языкознания и интерпретации играла важную роль с первых дней формирования исламской культуры. Эта традиция развивалась главным образом в связи с толкованием Корана и определением грамматических норм арабского языка. Арабская лингвистика существовала до ислама, но получила дальнейшее развитие с распространением ислама. Основной целью была работа над фонетикой, морфологией, синтаксисом и лексикой арабского языка для правильного понимания Корана и хадисов. Арабская лингвистика и традиция перевода тесно связаны друг с другом. Наука арабское языкознание была развита для объяснения Корана и формирования исламского права, что привело к тому, что арабский язык имел совершенную грамматическую систему. Чтобы изучить уникальные правила и принципы арабской комментаторской традиции, мы изучили комментарий Ибн Усфура аль-Ишбили к аль-Джумаль фин-нахв, который содержит множество тем арабского аль-Джумаль фин-нахв, написанный аз-Заджаджки. Ибн Усфур аль-Ишбили (1213–1285) был известным арабским лингвистом и грамматистом андалузского происхождения. Он внес большой вклад в развитие преподавания арабского языка, особенно в Андалусии, и оказал значительное влияние на следующее поколение лингвистов. Его произведения сыграли важную роль в формировании классической арабской грамматики.

Rəyçi: Dos. Heybət Hüseynağa oğlu Heybətov